

У сутінках інтелектуалізму

Тарас Лютій

Якби ми задумалися над питанням про сутність інтелектуалізму та ще й спробували виявити його правдивого носія, то неодмінно зіткнулися б із нестерпністю надокучливих дефініцій, від яких поволі стає марудно. Йдеться не тільки про те, що поняттєве вимірювання більшості явищ суспільного життя є заскладним, а його вимогу провадить лише строгість аналітичного мислення. Та якщо ми «обдуримо» цю імперативність, а самі зглянемося на чарівну безпосередність і невибагливість, на яку ластиться повсякденна свідомість, то отримаємо хоча й не достеменно, але бодай не обтяжену «зайвим нашаруванням» сенсів відповідь.

Кожен колишній обиватель просторів радянської імперії вам неодмінно пригадає, що йому колись довелося попожити в країні, котру вважали (зрозуміло, що більшість її громадян) «самою читаючою в мире». Попри таку вдавану розвиненість масового інтелекту, справжніх, та ще й, додати б, звитяжних інтелектуалів завжди обмаль. Не впадтимемо у радикальний сумнів, властивий екзистенціалістам у їхніх пошуках автентичності, лишень обмовимося, що справжність, принаймні у цьому випадку, не є кастовою належністю, а до лав інтелектуалів не зараховують голосуванням на загальних зборах. Хай там як, але в уваленні пересічної людини інтелектуалізм – це явище, що проявляється на рівні широкої обізнаності з інформаційними масивами, від байтових потоків якої, за нинішніх умов інтернетової експансії, і втекти-то зась.

Подейкують, що той, хто володіє інформацією, володарює у світі. Нічого не вдієш, істина, що її проголосив Френсіс Бекон, наполегливо стверджує: знання – це влада. Феномен просвітницького енциклопедизму дедалі більше справджується через масове відтворення. Прикладів, що завше напихати, існує сила-силенна. Відтак до числа «інтелектуалів» потрапить і спритний шанувальник кросвордів, і обізнаний із риторичними фігурами промовець на хмільному бенкеті, який спромігся процитувати чималий уривок з Омара Хаяма. Доволі інтелігентно виглядає й сивочуба група шахістів і просто спостерігачів, що збираються у тихому скверіку. А ввечері гонористі фахівці з усіх предметів квапливо вмикають телевізори, аби зайвий раз переконатися, що вони ще цілком здатні заробляти гроші власним розумом, складаючи до купи непрості комбінації слів чи подаючи дотепні тлумачення на хитромудрі загадки інтелектуально-розважальних програм.

Пригадую ще один показовий сюжет у Сергія Довлатова, де йдеться про людину, в якій надзвичайно поєднувалися неймовірна зацікавленість і дзеркальна пам'ять. Чого ще треба, аби зробити блискучу й стрімку наукову кар'єру? І цікавився той персонаж геть усім: біологією, географією, теорією поля, філателією, супрематизмом, основами дресировання тощо. Одне слово, варився соковитий та масний борщ у голові. Але з'ясувалося, що всі ці уні-

кальні здібності ні до чого, якщо у людини повністю атрофована воля, немає відчуття «сродности», тобто бракує того, що уможливило би визрівання щонайменшої здатності впорядковувати

Гравюра з «Корабля дурнів» Себастьяна Бранта (1497)

ту жахну інформативну гущу. Отож, бачимо, що інтелектуалізм не пов'язаний винятково з нашим бажанням потішити себе як істоту, котру вирізняють пізнавальні можливості. Йдеться про «сродну працю», у якій би ми спромоглися вхопити те, що притаманне лише нам, а вже потім прагнули реалізувати й свої діяльні намагання.

Зрозуміло, що приклади псевдоінтелектуалізму можна множити. Ще старий Геракліт застерігав, що багатознайство розуму не навчає. То де ж тоді шукати інтелектуала? Звичайно, існує найпростіший шлях: податися в царину, як колись казали, «працівників розумової праці», де ми мали би справу з досить вишколеною спільнотою та властивим саме їй специфічним знанням у найрізноманітніших галузях. Такий шлях був би водночас найлегшим і сповна виправданим. Безумовно, позицію щодо виправданості цього шляху можна заперечити, вказавши, що свій особливий комплекс знання характеризує не тільки людину на розумовій ниві. Приміром, Якоб Беме був управним чоботарем, а Барух Спіноза жив із того, що шліфував лінзи. Хоча, попри професійне ангажування, вони не випадки з кола інтелектуалізму своєї доби, відрізняючись від колег по ремеслу тим, що мали здатність до теоретичних узагальнень. Та зараз хочеться подивитися на все це примарне вариво інтелектуалізму поглядом людини відстороненої, щоби віднайти дещо несподіване поле його розвою. Мусимо ступити на хисткий ґрунт інтелектуальної незахищеності, а можливо, у дечому й провокації; показати момент не інтелектуального засилля, а навпаки – некоріння й незастигlosti, специфічної художньої евристики.

Прикладом означеної інтелектуальної неоднозначності міг би стати тріумвірат музичного та візуального мистецтва, а разом з ними і письменства. Ясна річ, це не є вичерпна модель, з уваги на котру можна робити якісь рафіновані узагальнення. Але, мабуть, саме тут найбільше унаочнюється сконцентрованість сплесків інтелектуального захоплення, вільного від силових

домагань, що їх у минулому столітті Мішель Фуко означив концептом «влади / знання». Розбиратимемо по черзі. Музиці як одному з найвимовніших засобів вираження, зокрема чуттєвості, притаманна певна позірна нез'ясованість стосовно інтелектуалізму. Колись Теодор Адорно, проводячи паралелі між суспільними процесами та музичною формою, звертався до творчого доробку композиторів нової віденської школи, котрі підпорядковували свої музичні твори відмові від ладотональності. Тоді його обурило той факт, що головними

звинуваченнями, які сипалися на голови Шенберга, Веберна та Берга, ставали закиди в інтелектуалізм. Мовляв, використання дисонансу, жорсткого пронизливого звучання, різка контрастна динаміка – все це йде з голови, а не від серця. Таку музику нібито не можна сприймати почуттєво, оскільки вона всуціль «прорахована на папері». Але чи справді розширення меж тональної системи порушує її «природність»? Чи можна таврувати творчий процес, якщо він виходить за рамки усталеності? Такі звинувачення, вочевидь, є лише проєкціями нерозуміння, а слово «інтелектуалізм» звучить в устах недоброчинних критиків як докір чи лайка, й не більше. Тепер видно, що слово «інтелектуал» чимдалі не витримує пояснень, які кружляють винятково довкола ідеї інтелігібельності.

Виявляється, маємо всякчас зважати на несталість поняття «інтелектуал» та «інтелектуалізм». А тому змушені визнати: інтелектуал – це той, хто долає мистецьку чепурність чи монологічне убезпечення творчості тільки раціональними засобами. Хоча це й не означає, що він затятий ірраціоналіст. Інтелектуал-митець – істота номадична, в розумінні невпинного пошуку. Він блукає меонічними безоднями недовмленого, у тому шукаючи наснагу та вправляючись у власній майстерності. Сам інтелектуал уже ніби не дозволяє черпати сенсові пояснення творчості, зосереджуючись суто на етимології магічного слова «інтелектуалізм». Отже, колишній визначальний розумовий чи розсудковий чинник у визначенні ества інтелектуалізму перестає бути безумовним.

Ту саму ситуацію застаємо й у візуальному мистецтві. Модерністський живопис, відмовляючись від предмет-

ности, усіляко намагався відкараскатися від потужного наступу змеханізованого художнього товару. Девальвацію реалістичного зображення зумовлював швидкий розвиток фотографії, кінематографа, а потім уже й розмаїття медій. Для цього митець рушає в мандри по новий виражальний засіб, застосовуючи, наприклад, інсталяцію чи перформенс. Відмова від «натуралізації» твору як його фактичне повторення є своєрідним розчищенням шляху до конструювання вільних абстракцій та необмеженої креативної діяльності. У такий спосіб митець ніби уподібнюється біблійному Адамові, котрому колись уперше довелося дати назви речам у світі, тобто немовби заново їх «відкривати». Митець-інтелектуал творить на інноваційному зламі. А в цій теургії відчувається нестерпна жага пошуку іншого простору, де нові реальності не тільки виникають, але й накладаються, де акт творіння постійно починається з нуля.

У випадку з письменством маємо очевидніший «симптом» інтелектуалізму, адже майстер поетичної думки послуговується як вербальним, так і невербальним (візуальним, авдіальним тощо) її застосуванням. На думку Едварда Саїда, в усіх культурах письменник чи поет посідає ледь не сакральну позицію. Він завжди інтелектуал, котрий володіє значно ширшим арсеналом образності, будучи, до того ж, і прискіпливим вартовим Слова.

«І навіщо поет в убогий час?» – перепитував колись Мартин Гайдегер словами з елегії Гельдерліна, наголошуючи саме на вбогості часу, яка полягає у його скороминущості й надричній нестримності. А хто ж такий поет чи письменник у коловороті цієї плінності? Це той, хто не мислить себе без письменства як поетичного покликання, а тому мусить творити саму сутність поезії, міцно вкарбовану у долю своєї доби. Пов'язуючи філософію та поезію метафорою вершини, поет стає відвертим охоронцем храму буття.

Отож, митцева прогалина завороженого дійства відкрила нам неминучу істину: інтелектуал (письменник, художник, музикант, – бо саме їх ми обрали як приклад інтелектуалізму, але це не означає, що не існує інших взірців) є ритуальним жерцем, але не прислужником дійсності. Іншими словами, він – медіум, провідник у світ дивного завороження. Він переймає майже релігійні функції, але є світською особою. Його відповідальність поширюється на обшир мистецької діяльності, в решті ж випадків інтелектуал послуговується принципами особи незалежної, позаяк йому, як нікому, відома ціна і сутність свободи.

Дещо змінилося відтоді, як слово «інтелектуал» потрапило в публічний обіг. Інтелектуала розпізнають уже не за ознакою освіченості, а радше завдяки несподіваності поглядів. Та, напевно, в Україні ще довго пов'язуватимуть інтелектуалів з інтелігенцією, тим специфічним утворенням, що виникає у Росії в XIX столітті, тобто з тими, чий погляд незвичніший, прогресивніший та ліберальніший порівняно з рядовим чиновником. Але новочасний інтелектуал діє добре затамив Марксові слова з одинадцятої тези про Фюєрбаха: досить різними способами пояснювати світ, час уже й змінити його. А зробити це

можна не революцією чи заколотом, а бунтівною свідомістю, створивши особливу інфраструктуру інтелектуального обміну.

Виникає ціле явище у межах інтелектуалізму, яке Жан-Франсуа Ліотар називає «інтелектуальною модою». Постають відповідні інституції – «страйкові комітети думки»: двори, салони, клуби, пізніше – засоби масової інформації, кіновиробництво, інтелектуальний менеджмент різного гатунку. Треба встигати швидше за інших, забезпечувати словом влучніше, досконаліше. Інтелектуальна мода висуває претензії на оригінальність і домагається бути автором події. Її вже не влаштовує статус інформації, бо ж її позбавлено вибухової сили, вона завжди у минулому. Моду забезпечує естетизм. Витвір мистецтва

залежить тепер не лише від харизматичної сили автора, художника чи мислителя, а очікує на вирок публіки, консумента. Саме з появою на сцені давньогрецького театру глядача Ніцше колись пов'язував смерть трагедії...

Можливо, цим нині й виправдовується інтелектуал, вибираючи позицію мовчання. Але те мовчання не є байдужим позиханням вартового, що чатує на брамі едемського саду мистецтва. Хіба ж можна визнати красномовну «наругу» над безглуздістю у Дюшановому «Фонтані» чи мовчазне воляння Мункового «Крику», що аж відлунує у тиші світу, сердито-вдоволенним відстороненням?

Тут спадає на думку розповідь очевидця про те, як у Львові, з якого щойно вигнали німців, виступав із проповіддю

греко-католицький священник. Він промовляв, пригадуючи нещодавні події, що коїлися в місті: «Я бачив сторопілу, змуджену і недоладну юрбу. Чола цих істот були понівечені страхом. Тримуючись один за одного, вони чвалали, немов барани, яких женуть на забій. Але ніщо не нагадувало в них людей. Бо жоден не спиняв мить свого становища, ніхто не переймався тим лихом, що реготало йому у вухах. Тож ідіть і пам'ятайте про вибір!». Як бачимо, проповідник не закликав до рішучих дій. Він нагадав про вибір, завдяки якому реалізується свобода. Свобода чинити так або інакше. Свобода жити чи померати. Позиція святого отця втілювала розважливість. Вона не була втечею, а задавала напругу роздуму. Таким, на нашу думку, є і мовчазний розмисел інтелек-

туала. Його мовчання втілює міркування, наполягаючи не просто на недалекосяжності просвітницької діяльності, а спробі виявити внутрішню силу вибору. Бо ж і сама дієвість вибору – процес утаємниченого камлання – не менш вагома й відповідальна справа, аніж суспільно-політична активність.

На завершення наших роздумів про долю інтелектуалізму хочу повернутися до думки Адорно, якому йшлося не про агонію думок, а про відчай нерозуміння. Саме тепер, як ніколи, інтелектуалові доводиться викресувати схеми образності з матеріалу несталості й продиратися тенетами відчуження. Тому інтелектуал – це ще й офірний персонаж сьогодення, котрому звичай майстерності забороняє полишати обійстя своєї втишености. □

Українські скази

Невмирущий набуток вітчизняного літературознавства

Микита Нечуй-Розум

Якщо для когось із читачів «Літературної України» не стала моментом істини стаття доктора філологічних наук професора Григорія Клочека «Проблема "мітотворця": момент істини» в останньому тогорічному номері «ЛУ» (25 грудня), то вже теплий і проникливий відгук на неї ветерана нашого красного письменства Олександра Сизоненка у її третьому щогорічному числі переконає кожного: консолідація здорових культурних сил, про потребу якої так довго говорили патріоти, здійснилася. Якщо вже український письменник, захворівши і прочитавши статтю українського критика, далекого і чужого (бо тридцять років тому негативно і в'їдливо відгукнувся про його роман), не вагається простягти йому руку примирення, – це вже все. Рови засипано, вали розкопано, мури знесено, і ніщо не перешкодить усім миром, громадою розв'язати нарешті колізію, що її професор Клочек умовно назвав «проблемою Грабовича»: захистити наші національні святощі від паплюжників, охаювальників і пасквілянтів. Великий Кобзар, скривджений блюзнірським застосуванням до нього неосвячених дослідницьких технологій, волає до вітчизняних літературознавців, гартованих у боротьбі з розтлінним впливом західних фальсифікаторів його безсмертного образу: не розгубіть ідейного набутку своїх славетних попередників і вчителів! І в Україні ще є кому відгукнутися на той стражденний голос! Недарма Олександр Сизоненко, складаючи шану світлому розумові, чесному серцеві й вишуканому стилеві свого донедавна майже ворога, рівняє того до «незрівняного Леоніда Миколайовича Новиченка» (чи, може, не-

зрівняного? ні, таки незрівняного!). Адже й сам професор рівняється на корифеїв і стовпів радянського літературознавства, яке, пише він, «мусило бути покручем», однак «й ця епоха не виглядає всуціль пустельною – були ж і Олександр Білецький, і Леонід Новиченко, і чимало інших талановитих учених». Так ото ж! Були, і чимало! І тут саме нагода припасти до життедайного джерела, яке залишив по собі незабутній Леонід Миколайович Новиченко:

Викривляючи справжній зміст Шевченкового протесту проти національної безправності України у таких творах, як, скажімо, «Розрита могила» або «Великий льох», українські буржуазні націоналісти створили брехливу версію, нібито поет засуджував акт возз'єднання України з Росією в 1654 році. Однак при всіх почуттях образи і гніву, що їх викликав у поета нестримний розгул на Україні царських чиновників і жандармів, Шевченко ясно розумів і поділяв основну ідею цього акту – ідею братнього союзу двох народів. Для нього, поета широкого ідейного кругозору, який – усупереч усім історичним знегодом – переконано обстоював єднання слов'янських народів, який мріяв про «сім'ю велику, сім'ю вольну, нову», який бачив «поборників святої волі» в російських революціонерах, – для нього завжди лишалася непохитною ідея братерства «москаля» та «козака», братерства росіяні та українців.

Ото церков Богданова,
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився, –

писав поет у вірші «Стоїть в селі Суботові» (с. 67–68).

Цей непростий для розуміння фрагмент із його книжки «Тарас Шевченко – поет, борець, людина» (Київ: Дніпро, 1982) потребує вдумливого і прискіпливого національного аналізу. Це вам не писання гарвардського посланця Григорія Грабовича, що тільки і мріє (як глибоко і влучно зауважує Григорій Клочек) «знівелювати Шевченка як поета національної ідеї», виявляючи при цьому (як іще глибше зауважує доцент-вундеркінд Петро Іванишин) «хворобливу антинаціональну тенденцію». Уже та філігранна майстерність, із якою видатний науковець віднаходить у багатющому Шевченковому доробку саме ту цитату, якої потребує на доведення свого, не побоїмося цього слова, концепту, й досконале вміння розпочати її саме там, де треба, і так само вчасно урвати, не переобтяжуючи уваги читача зайвиною інформацією, переконливо показує: ось де правдивий учений, здатний справді здивувати нас Шевченком, якого ми не знаємо. Звичайно, і тут чийсь поверховий і недоброзичливий погляд може (на замовлення певних сил!) віднайти паплюження національно-визвольних змагань українського народу і суперечність із тими цілями, які в добу Незалежності ставить собі вітчизняна літературознавча наука (на протигагу західній науці, що звільнила себе від тягара суспільної відповідальності, а тому легкокожно зосередилася на власне дослідницьких завданнях). Але зважмо: на відміну від заокеанських псевдонауковців, які з безсилою люттю стежили за нестримним розквітом і неухильним зближенням, що мали місце в Україні, Леонідові Миколайовичу Новиченку, як і його вірним сподвижникам, дово-

дилося переборювати несприятливі умови тоталітарного режиму, подаючи блискучі зразки відчайдушного валенродизму, так натхненно оспіваного тепер у спогадах найкращих представників української творчої інтелігенції.

Нині вже добре описано чорну антиукраїнську діяльність (на замовлення певних сил!) Валентина Маланчука, за вказівкою якого було викинуто не тільки окремі вірші з «Кобзаря», але й навіть згадки про них із наукової літератури (пор. два видання «Літопису життя і творчості Т. Г. Шевченка» В. Анісова та Є. Середи – 1959 та 1976 років). Тож схилимося перед громадянською мужністю Л. М. Новиченка, який 1982 року, коли ці безсмертні твори все ще були вилучені з Біблії нашого народу, знайшов у собі сили повернути їх у науковий обіг, тим самим наближаючи омріяний час віками виборюваної Незалежності. Недарма Україна вшанувала свого вірного сина званням академіка. А якщо невтомна праця Леоніда Новиченка має таку вартість, то згодом, якщо тільки всілякі грабовичі не допровадять нашу найпередовішу у світі науку до якихось засадничих змін (а от уже супроти цього наш протестний шум не буде «ледь чутний»!), вдячна учена спільнота напевно скаже: а чому ж так само не відзначено Клочека, Наєнка, Дончика – хіба науковці вони не такі самі, як Новиченко? І то буде світлий день цілої нашої національної екзистенції. Але, ясна річ, не очікування тієї урочої миті спонукало професора Григорія Клочека вихлопнути на папір свої болочі роздуми. Він ніколи не взявся б до того, якби не образа за науку, якій він віддав добру частину свого життя. □